

O'ZBEKISTONDA RAQAMLI TO'LOV TIZIMLARINING RIVOJLANISH HOLATI VA M-PESA MODELINI JORIY ETISH SHART-SHAROITLARI

Zaxidova Umida Farxodovna

Mustaqil tadqiqotchi Buxoro davlat texnika universiteti, O'zbekiston
umidazoxidova1@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda raqamli to'lov tizimlarining joriy holati tahlil qilingan va Keniyaning muvaffaqiyatli M-PESA modelini respublikamiz sharoitida qo'llash imkoniyatlari o'rganilgan. Tadqiqotda ikkala mamlakatning moliyaviy infratuzilmasi, uyali aloqa qamrovi, aholi demografiyasi va tartibga solish muhiti qiyosiy tahlil qilingan. M-PESA modelini O'zbekistonga moslashtirishning asosiy shart-sharoitlari va potensial to'siqlar aniqlangan.

Kalit so'zlar: raqamli to'lovlar, M-PESA, mobil pul, moliyaviy inklyuzivlik, O'zbekiston, fintech, naqdsiz to'lovlar.

Raqamli to'lov tizimlari zamonaviy moliya sektorining ajralmas qismiga aylangan bo'lib, ular nafaqat tranzaksiyalarni soddalashtiribgina qolmay, balki moliyaviy inklyuzivlikni kengaytirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishning muhim vositasiga ham aylanmoqda. Keniyaning M-PESA tizimi bu borada eng muvaffaqiyatli modellardan biri sifatida tan olingan bo'lib, u rivojlanayotgan mamlakatlarda mobil to'lovlar orqali moliyaviy xizmatlarga kirishni tubdan o'zgartirdi.

O'zbekiston so'nggi yillarda naqdsiz to'lovlarni rivojlantirish bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishdi. Payme, Click, UZUM kabi milliy platformalar keng ommalashdi. Biroq, qishloq hududlarida moliyaviy xizmatlarga kirish hali ham cheklangan bo'lib, aholining ma'lum qismi bank tizimidan chetda qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, M-PESA tajribasini o'rganish va uni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish imkoniyatlarini tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi O'zbekistonda raqamli to'lov tizimlarining hozirgi holatini baholash va M-PESA modelini joriy etishning shart-sharoitlarini aniqlashdan iborat. Buning uchun ikkala mamlakatning infratuzilmaviy, iqtisodiy va huquqiy muhiti qiyosiy tahlil qilingan.

O'zbekistonda raqamli to'lovlar bozori so'nggi yillarda dinamik rivojlanish bosqichini boshdan kechirmoqda. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda naqdsiz to'lovlar ulushi umumiy to'lovlar hajmida 52 foizni tashkil etdi, bu 2017-yildagi 3 foizlik ko'rsatkichdan 17 baravar ko'p. 2024-yil birinchi yarmida bu ko'rsatkich 58 foizga yetdi, bu esa ijobiy tendensiyaning davom etayotganidan dalolat beradi.

Respublikada bir nechta yetakchi to'lov tizimlari faoliyat yuritmoqda. Payme (2015) - eng katta foydalanuvchilar bazasiga ega platforma bo'lib, 15 milliondan ortiq faol foydalanuvchini o'z ichiga oladi. Click (2012) - ikkinchi yirik tizim bo'lib, 12 million foydalanuvchiga xizmat ko'rsatadi. UZUM (2021) - nisbatan yangi, lekin tez rivojlanayotgan

ekotizim bo'lib, to'lovlar, marketplace va boshqa xizmatlarni birlashtirgan. Shuningdek, Apelsin, Humans, Kapitalbank ilovasi va boshqa platformalar ham faol ishlaydi.

1-jadval.

O'zbekistonda raqamli to'lov tizimlarining asosiy ko'rsatkichlari (2020-2024)

Ko'rsatkich	2020	2021	2022	2023	2024*
Naqdsiz to'lovlar ulushi (%)	22	35	45	52	58
Bank kartalari soni (mln)	25.4	32.1	38.7	42.3	45.8
Mobil to'lovlar hajmi (trln so'm)	85	142	218	312	195
POS terminallar soni (ming)	156	245	342	428	485
To'lov ilovalari foydalanuvchilari (mln)	8.5	14.2	21.6	28.4	32.1

* 2024-yil birinchi yarmi uchun ma'lumotlar. Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki

Biroq, yutuqlarga qaramay, bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Qishloq hududlarida bank infratuzilmasi yetarli rivojlanmagan - viloyatlarda 1000 kishiga to'g'ri keladigan bank filiallari soni Toshkentdagiga nisbatan 3-4 baravar kam. Internet qamrovi qishloq joylarida 65-70 foizni tashkil etadi, bu esa raqamli xizmatlardan foydalanishni cheklaydi. Shuningdek, aholi orasida moliyaviy savodxonlik darajasi past bo'lib, bu naqd pulga bo'lgan yuqori ishonchni saqlab qolmoqda. M-PESA ("M" - mobile, "PESA" - svahili tilida pul) 2007-yilda Keniyada Safaricom kompaniyasi tomonidan ishga tushirilgan mobil pul o'tkazish xizmatidir. U bank hisobisiz faqat oddiy uyali telefon orqali pul saqlash, yuborish va qabul qilish imkonini beradi. Bugungi kunda M-PESA 50 milliondan ortiq faol foydalanuvchiga ega bo'lib, Keniya YaIMning taxminan 50 foizi ushbu tizim orqali o'tadi. M-PESA muvaffaqiyatining asosiy omillari quyidagilardan iborat. Birinchidan, oddiylik - xizmat eng oddiy tugmali telefonlarda ham ishlaydi, maxsus ilova yoki internet talab qilmaydi. Ikkinchidan, keng agent tarmog'i - Keniyada 250 000 dan ortiq M-PESA agenti mavjud bo'lib, bu har 300 metrda bitta agent mavjudligini anglatadi. Uchinchidan, ishonch - Safaricom mahalliy bozorda yuqori ishonchga ega bo'lgan yetakchi operator. To'rtinchidan, tartibga solishning moslashuvchanligi - Keniya markaziy banki innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi yondashuvni qo'lladi.

2-jadval.

O'zbekiston va Keniya (M-PESA) qiyosiy tahlili

Ko'rsatkich	O'zbekiston	Keniya (M-PESA)
Aholi soni (mln)	36.0	54.0
Uyali aloqa penetratsiyasi	108%	114%
Internet penetratsiyasi	78%	42%
Bank hisobiga ega aholisi	72%	82% (M-PESA bilan)
Qishloq aholisi ulushi	49%	72%
Jon boshiga YaIM (\$)	2,255	2,081
Mobil pul foydalanuvchilari	32 mln (ilovalar)	50 mln+ (M-PESA)

Agent tarmog'i	~25,000	250,000+
----------------	---------	----------

Manba: Jahon banki, ITU, Markaziy banklar ma'lumotlari asosida tuzilgan (2023)

M-PESA modelini O'zbekistonda joriy etish shart-sharoitlari. Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, O'zbekiston M-PESA modelini joriy etish uchun bir qator afzalliklarga ega. Yuqori uyali aloqa penetratsiyasi (108%) mobil to'lovlar uchun mustahkam asos yaratadi. Yaxshi rivojlangan internet infratuzilmasi (78%) Keniyadan sezilarli yuqori bo'lib, zamonaviy to'lov ilovalarini qo'llash imkonini beradi. Nisbatan yuqori bank penetratsiyasi (72%) mavjud moliyaviy infratuzilmani kengaytirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Biroq, bir qator to'siqlar ham mavjud. Birinchidan, O'zbekistonda yetakchi mobil operatorlar (Beeline, Ucell, UMS) to'lov xizmatlari bozorida faol ishtirok etmayapti, vaholanki M-PESA muvaffaqiyatining asosiy omili Safaricom operatorining yetakchiligi edi. Ikkinchidan, agent tarmog'i yetarli rivojlanmagan - O'zbekistonda taxminan 25 000 ta to'lov agenti mavjud, bu Keniyaning 10 foizini tashkil etadi. Uchinchidan, tartibga solish muhiti hali mobil pul operatorlari uchun to'liq moslashtirilmagan.

3-jadval.

M-PESA modelini O'zbekistonda joriy etishning SWOT tahlili

Kuchli tomonlar (Strengths)	Zaif tomonlar (Weaknesses)
• Yuqori uyali aloqa penetratsiyasi (108%) • Rivojlangan internet infratuzilmasi • Mavjud to'lov platformalari tajribasi • Davlatning raqamlashtirish siyosati • Yoshlarning texnologiyalarga moyilligi	• Agent tarmog'ining kichikligi • Mobil operatorlarning passivligi • Qishloqda internet qamrovining pastligi • Naqd pulga bo'lgan yuqori ishonch • Moliyaviy savodxonlikning pastligi
Imkoniyatlar (Opportunities)	Tahdidlar (Threats)
• Qishloq hududlarini qamrab olish • Migrant pul o'tkazmalari bozori • G2P to'lovlarni raqamlashtirish • Mikrocredit xizmatlarini kengaytirish • Regional integratsiya (MDH)	• Mavjud to'lov tizimlari raqobati • Kibertahdidlar va firibgarlik • Valyuta kursi beqarorligi • Tartibga solish to'siqlari • Aholi qarshiligi

Manba: muallif tomonidan tuzilgan

M-PESA modelini O'zbekistonda muvaffaqiyatli joriy etish uchun quyidagi shart-sharoitlar bajarilishi zarur. Birinchidan, mobil operatorlarni to'lov xizmatlari bozorida faol ishtirok etishga rag'batlantirish kerak. Buning uchun tartibga solish muhitini moslashtirish va operatorlarga elektron pul chiqarish litsenziyasi berish mexanizmini joriy etish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, agent tarmog'ini kamida 100 000 nuqtagacha kengaytirish zarur. Buning uchun savdo nuqtalari, dorixonalar, pochta bo'limlari va boshqa infratuzilma obyektlarini jalb qilish mumkin.

Uchinchidan, USSD texnologiyasiga asoslangan oddiy interfeysni ishlab chiqish kerak, bu esa smartfonsiz ham xizmatdan foydalanish imkonini beradi. Bu ayniqsa qishloq hududlarida va keksa yoshdagi aholi uchun muhim. To'rtinchidan, aholi orasida moliyaviy savodxonlikni oshirish bo'yicha keng ko'lamli ma'rifat kampaniyasini o'tkazish zarur. Beshinchidan, interoperabellikni ta'minlash - ya'ni turli tizimlar o'rtasida pul o'tkazish imkoniyatini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekistonda raqamli to'lov tizimlari jadal rivojlanmoqda va naqdsiz to'lovlar ulushi yildan-yilga barqaror o'sib bormoqda. Biroq, qishloq hududlarida

moliyaviy xizmatlarga kirish hali ham cheklangan bo'lib, bu M-PESA modelini joriy etish uchun potensial bozor mavjudligini ko'rsatadi.

M-PESA modelini O'zbekistonga to'liq ko'chirish o'rniga, uning asosiy tamoyillarini mahalliy sharoitga moslashtirish maqsadga muvofiq. Xususan, mavjud to'lov platformalari (Payme, Click, UZUM) bazasida USSD xizmatlarini joriy etish, agent tarmog'ini kengaytirish va mobil operatorlar bilan hamkorlikni kuchaytirish tavsiya etiladi.

Amaliy tavsiyalar quyidagilardan iborat: birinchidan, Markaziy bank va Axborot texnologiyalari vazirligi birgalikda mobil pul operatorlari uchun maxsus tartibga solish bazasini ishlab chiqishi; ikkinchidan, mobil operatorlarni to'lov xizmatlari bozorida faol ishtirok etishga rag'batlantiruvchi soliq imtiyozlarini joriy etish; uchinchidan, qishloq hududlarida agent tarmog'ini kengaytirish uchun davlat subsidiyalarini ajratish; to'rtinchidan, ijtimoiy to'lovlarni (pensiya, nafaqa) mobil pul orqali amalga oshirish mexanizmini joriy etish.

ADABIYOTLAR:

1. Suri T., Jack W. The Long-Run Poverty and Gender Impacts of Mobile Money // Science. 2016. Vol. 354. P. 1288-1292.
2. GSMA. State of the Industry Report on Mobile Money 2023. London: GSMA, 2023.
3. Demirgüç-Kunt A., et al. The Global Findex Database 2021. World Bank, 2022.
4. Central Bank of Kenya. National Payment System Report 2023. Nairobi, 2024.
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. To'lov tizimlari to'g'risida hisobot, 2023-2024.
6. Mas I., Morawczynski O. Designing Mobile Money Services: Lessons from M-PESA // Innovations. 2009. Vol. 4, No. 2. P. 77-91.
7. "Raqqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2020.
8. ITU. Measuring Digital Development: ICT Price Trends 2023. Geneva: ITU, 2024.